

ARTIKEL 5

Ordförrådets betydelse för språk-, läs- och skrivutveckling

Många lärare har nog själva upplevt att språket ibland inte räcker till för att uttrycka tankar och känslor. Tänk dig att du är på semester i ett land där invånarna talar ett språk som du inte behärskar alls eller bara till viss del. Du kan delvis kommunicera via engelska, men du inser snabbt att du inte har alla de ord du brukar använda på ditt modersmål i ordförrådet i engelska, trots att det är ett språk du ofta möter eller använder i din vardag när du bland annat reser, läser böcker och ser på filmer. Föreställ dig att du för samtal med en invånare i landet. Ni pratar om att många svenskar åker till sina fritidshus under semestern och du försöker beskriva ett typiskt **torp**. Men vad heter **spröjs**, **snickarglädje**, **tegeltak**, **husknut** och **veranda** på engelska? Det tar tid för dig att formulera vad du vill säga. Du söker efter orden (och samtidigt grammatiken) i ditt engelska ordförråd. Du tvingas göra många omskrivningar istället för att använda det exakta ordet. Det vill säga, du beskriver med fler ord istället för att använda ett specifikt ord. Handlar det om många ord som saknas i ditt ordförråd blir samtalet omständligt och utdraget och det verbala språket förstärks också med mycket kroppsspråk, mimik och gester. Å andra sidan hade mottagaren förmodligen ändå inte förstått ordet **torp** om hen aldrig sett ett torp på bild eller upplevt det i verkligheten. Mottagaren saknar adekvata krokar, referensramar, att hänga upp sin förståelse på vilket försvårar kommunikationen.

Att kommunicera på ett språk som inte är vårt modersmål handlar alltså både om att:

- ord kan saknas i det egna ordförrådet
- ord hör till en kontext som inte är bekant för mottagaren
- det inte finns ett exakt likadant ord eller begrepp i det språk du kommunicerar på

Lärares bemötande och en kvalitativ undervisning gör skillnad

Känslorna som infinner sig i individen när språket inte räcker till för att uttrycka alla tankar är förmodligen *frustration*, *mindervärdeskomplex*, *känsla av otillräcklighet* och *bristande känsla av självförmåga*. Många flerspråkiga nyanlända elever i skolan och vuxna andraspråksinlärare uttrycker det som ”jag känner mig dum i huvudet”. Flerspråkiga individer får ofta, ibland under en hel livstid, leva med känslan av att inte ha ett tillräckligt stort ordförråd eller tillräckligt funktionell språkförmåga för de sammanhang de är en del av i skola och samhälle. Bemötandet från lärare i skolan och den undervisning som erbjuds betyder därför mycket för elevernas självkänsla och självförtroende och därmed också utveckling och allt mer så ju äldre eleverna är/blir. Det som bör prioriteras övergripande i undervisningen är ord och begreppsbildning som tar sin utgångspunkt i modersmål och svenska parallellt och att läraren

bygger en bro mellan elevernas tidigare kunskaper och erfarenheter och det nya kunskapsinnehållet.¹ För att stödja elevernas ord- och begreppsutveckling är det en god idé att arbeta tematiskt och både låta dem möta nya ord och visa hur orden hänger ihop med andra ord. Man kan exempelvis av relevans för det kommunikationen eller ämnet handlar om peka på:

- Ord som uttalas likadant, stavas likadant, men som betyder olika saker, till exempel *axel, fluga, ledare, hälsa, platta*.
- Liknelser, förklarande jämförelser, till exempel *du är listig som en räv, hungrig som en varg, snäll som en ängel*.
- Motsatsförhållanden, till exempel *hård-mjuk, bred-smal, sött-salt*.
- Över- och underordning, till exempel *köksredskap-visp, former-rund, ytterkläder-jacka*.

Ordförråd för meningsskapande

Ordförrådet spelar en central roll för meningsskapande i skolans alla ämnen och anses vara en av de viktigaste faktorerna för skolframgång. Att ha ett stort ordförråd är mycket viktigt för språkförståelsen² vilket i sin tur är avgörande för läsförståelsen.³ Vissa forskare menar att den enskilt viktigaste faktorn som kan förklara språkförståelse är ordförrådet.⁴ Särskilt viktigt bedöms det vara för dem som studerar på sitt andraspråk.⁵ När individer lär sig ett nytt språk är en av de viktigaste uppgifterna att bygga upp ett omfångsrikt lexikon. Upp till 90% av orden i en text behöver förstås för att man ska kunna ta till sig innehållet.⁶ Det innebär att ett stort antal elever i den svenska skolan behöver få genomtänkt stöttning för att tillgodogöra sig tillräckligt många nya ord och texter på djupet. För lärare i förskoleklassen handlar det om att i samråd med lärare i svenska som andraspråk och lärare med specialpedagogisk kompetens försöka urskilja vilka elever som kommer att utvecklas på ett positivt sätt om de får tid på sig och får ta del av kvalitativ undervisning och vilka som kan vara i behov av ytterligare anpassningar och särskilda stödinsatser.

Orsaker till ett begränsat ordförråd

Det är många faktorer som kan inverka på flerspråkiga elevers språkbehärskning och ordförrådets omfång. Den allra vanligaste orsaken till begränsat ordförråd och därmed svårighet med läsförståelse tycks dock vara bristande exponering för det svenska språket och särskilt det skolrelaterade språket och skolordförrådet.⁷ Variationen i ordförrådets storlek är också stor bland elever med svenska som modersmål och även bland dessa elever kan en begränsande språkmiljö utanför förskola och skola vara en dominerande faktor.

1 Cummins, 2017.

2 Biemiller, 2003, s. 23–44.

3 Westlund & Molloy, 2016.

4 Elbro, 2004.

5 Saville-Troike, 1984.

6 Nagy & Scott, 2000.

7 Cummins, 2017.

Viktigt att känna till om ordförråd

Inom forskning och litteratur om språkutveckling talar man om receptivt och produktivt ordförråd liksom om ordförrådets djup och bredd.⁸

- *Receptivt* ordförråd – de ord eleven förstår men ännu inte använder själv.
- *Produktivt* ordförråd – de ord eleven använder i tal och skrift
- Ordförrådets *bredd* – hur många ord eleven känner till, hur många ord eleven kan ge en definition till eller kan koppla till en bild.
- Ordförrådets *djup* – hur nyanserad kunskap eleven har om orden.
Kan eleven använda orden i flera olika kontexter? Vet eleven hur orden relaterar till andra ord? Kan eleven förstå orden utan kontext?

Ordförrådet definieras följaktligen som ord individen känner igen och ord individen själv använder aktivt i eget utflöde. Vid skolstarten har en enspråkig elev i genomsnitt ett ordförråd på cirka 8000–10 000 ord⁹, men variationen i storleken på ordförrådet är stor. Därefter lär sig eleven ett par-tre tusen ord om året och då främst ett ordförråd relaterat till skolans olika ämnen. För att kunna ta till sig innehållet i en dagstidning eller en lärobok för högstadiet eller gymnasiet krävs det att man kan cirka 30 000 ord receptivt.¹⁰ En del forskare menar att det till och med krävs 40 000–50 000 ord för att förstå innehållet i en dagstidning på djupet. Det är således viktigt att som lärare i förskoleklass tänka på att det inte bara är ordförrådets bredd, alltså storleken på lexikonet, som påverkar språk- och läsförståelsen, utan också dess djup.¹¹ Orden som eleven tillägnar sig i det nya språket ska sedan bindas samman till funktionella fraser och meningar utifrån kommunikationens syfte, sammanhanget och mottagaren.¹² Det är ett stort och krävande arbete. För elever med svenska som andraspråk, och särskilt flerspråkiga elever som nyligen anlänt till Sverige, gäller det att varje tillfälle till språkutveckling tas till vara och utnyttjas på ett systematiskt sätt i sammanhang där orden och begreppen naturligt hör hemma.

Vardagsspråk och skolspråk

Vardagsspråket skiljer sig mycket från det skolrelaterade språket som förekommer i grundskolans alla ämnen och särskilt i skrift. I vardagliga samtal används endast en liten del av ordförrådet.¹³ Skriftspråket innehåller ett större och mer varierat utbud av ord än det talade språket och en annorlunda och mer komplex grammatik jämfört med vardagsspråket.¹⁴ Det är därför viktigt att låta barn möta litteratur långt innan de själva kan läsa. När barn blir lästa för möter de skriftspråkets speciella ordförråd och mer avancerade meningsbyggnad. De får därigenom en inblick i skriftspråket som förbereder dem för den kommande läsinläringen och läsförståelsen. Det finns tydliga samband mellan antalet ord man förstår vid skolstart och senare resultat i skolarbetet. Ju fler ord man

8 Lindberg, 2007, s. 211–236.

9 Viberg, 1993.

10 Holmegaard & Johansson Kokkinakis, 2006.

11 Lindberg, 2007.

12 Håkansson, 2014.

13 Cummins, 2017.

14 Cummins, 2017; Axelsson, 2016.

har med sig i modersmålet/-en och i svenska, redan när man börjar skolan, desto lättare går det att följa med i undervisningen och att lära sig ännu mer. Både förskola och skola behöver arbeta aktivt och medvetet med att utöka och fördjupa elevernas ordförråd, så att alla elever får ett så stort ordförråd som är adekvat för att kunna följa med i undervisningen. Annars finns risken att många elever hamnar efter.

Systematiskt arbete med ordförråd

För många flerspråkiga elever är den tid de tillbringar i förskola och skola den enda tid då de möter det svenska språket. Vilka ord och begrepp och meningsskapande samtal är då viktiga att eleverna exponeras för? Hur bör miljön utformas för bästa möjliga språkutveckling och grund för läs- och skrivutveckling? Vuxnas egna medvetna och rika språkbruk har en väldigt stor inverkan på flerspråkiga barns och elevers språkutveckling.¹⁵ En genomtänkt språkanvändning från vuxna som är i samklang med elevens egna rika möjligheter att få använda språket både inom vardagliga och mer skolrelaterade kontexter tycks vara det bästa för flerspråkiga elever.¹⁶ Lärare bör ta tillvara alla möjligheter som finns och synliggöra ord och språkliga mönster som ofta tas för givet att eleverna redan kan i sexårsåldern. Ett enkelt vardagsspråk, som räcker långt i förskolans konkreta och situationsbundna miljö, går relativt fort för de flesta att lära sig. Men ser man till hela kommunikativa språkförmågan¹⁷ och exempelvis vissa mer komplexa grammatiska konstruktioner samt storleken på ordförrådet, så är det för många flerspråkiga elever en krävande process som tar lång tid. Elever som ska lära sig nya ord behöver exponeras för orden många gånger och i olika situationer. Lärare behöver därför upprepa orden ofta och på ett nyanserat sätt.

Ett bra verktyg i en språkutvecklande miljö är att systematiskt ta upp och fokusera på väl utvalda och viktiga ord och göra dem till fokusord. Dessa fokusord behöver upprepas och användas av både lärare och elever många gånger över tid på ett naturligt och lekfullt men strukturerat sätt för att eleverna ska minnas och "lagra" orden i långtidsminnet. En fördel är om eleverna exponeras för de utvalda orden på alla språk som eleven använder i skolan och hemmet. Det handlar om vanliga substantiv men även om prepositioner, pronomen, verb och så kallade sambandsord eller bindeord (till exempel *men, och, för att, trots att, eftersom*), anpassat efter elevernas ålder och språkkunskaper. 15 minuters dialogisk högläsning om dagen med fokus på ett antal utvalda ord kan göra stor skillnad.¹⁸ Dialogisk högläsning innebär interaktion mellan elever och lärare genom eftertänksam dialog där tid ges för att ställa olika typer av frågor till och reflektera över texten och de utvalda orden. Vanliga verb, prepositioner, bindeord och substantiv kan med fördel också skrivas på papperskort, så att eleverna ges möjlighet att förutom att höra orden också kan läsa orden som ordbilder.

15 Gjems, 2011.

16 Wedin, 2008. s. 241–256.

17 Bachman & Palmer, 1996.

18 Tsybina & Eriks-Brophy, 2010, s. 538–556.

Exemplet Melodifestival

Elever i en förskoleklass visade stort intresse för teveprogrammet *Melodifestivalen*. De imiterade artisterna i leken, klädde ut sig och sjöng de aktuella sångerna med inlevelse och dramatik. Läraren fångade upp elevernas intresse och det utvecklades till ett tematiskt arbete i vilket eleverna lärde sig mer också om sådant som skedde bakom scenen och kamerorna. De intog olika roller och lärde om yrken som ljud- och ljussättare, skräddare och scenografer. Eleverna lekte, läste, ritade, skrev och skapade genom olika estetiska uttrycksformer och utvecklade samtidigt olika förmågor enligt läroplanen. Många nya ord och begrepp dök upp under arbetets gång och läraren föreslog för eleverna att de skulle skapa böcker i vilka de samlade *nya, svåra, långa, korta* eller *spännande* ord. Alla möjliga typer av ord fångades upp av både elever, vårdnadshavare och läraren och det utvecklades till en rolig jakt efter ord. Ofta mötte läraren ivriga elever på morgonen som ville dela med sig av ord och som de ville skriva i någon av ordböckerna. Läraren passade också på att uppmuntra eleverna att tänka över om de kunde ordet på något mer språk och om de ville skriva ordet på det eller de språken. Här är några ord som förklarats av eleverna från det utforskande arbetet och leken kring ämnet Melodifestivalen, tillsammans med andra aktuella ord som dykt upp i olika situationer och sammanhang.

OD	FÖRKLARING
INBILAR	ÄNKRIHUVÄR
SLOKAR	NÄRDEHENER
VAK	HÄLIISEN
KABUSS	KÖKETPÅNÅT
TJÄLE	ISIMARKEN
LÄGE	ETRUMSOMATISTER BUTEROMCHINKASIO
PÅSETION	CÄRMANKANVC HÄVA IV
SPIA IA PIST	JAHORT BAKE

Bild 1. Elever i en förskoleklass förklarar ords betydelse

Producera, känna igen, avgränsa och förklara ord

Forskning har, som nämntes tidigare, visat att alla yngre elever gynnas av att undervisningen har strukturerat fokus på ordförråd och instruktioner och att förklaringar gällande ord lyfts fram som ett sätt att vidga elevernas förståelse av orden. Ordförrådets bredd och djup kan kartläggas genom att eleverna själva får förklara ordet, som i exemplet med ämnet Melodifestival, och använda ordet i en ny mening. Lärare bör skapa egna sätt att utvärdera effekten av undervisningen gällande ord och begrepp som fokuserats. Detta är att förorda framför standardiserade tester med ord som inte är en del av elevernas kontext, det vill säga av det som eleverna har lekt, läst, utforskat och samtalat om. Läraren är den som vet bäst vilka ord som är aktuella i sammanhanget och kan utvärdera sin undervisning och elevernas utveckling av ordförråd via de egna fokusorden och ordlistorna, som elever och lärare tillsammans skapat i undervisningen.

För att få en uppfattning om elevernas ordförråd vid kartläggning och i undervisning krävs att läraren är lyhörd och aktivt lyssnar på elevernas språkliga utflöde under hela skoldagen. Särskilda aktiviteter kan också behöva planeras i vilka eleverna får chansen att benämna det de ser på en bild, spela olika typer av spel som förutsätter att deltagarna minns och sätter ord på bilder/föremål. Orden kan presenteras skriftligt, muntligt och bildligt. Läraren kan bemöta elevernas egna definitioner och förklaringar av orden och utvidga betydelsen, ge flera förslag på när ordet kan användas och också revidera om eleven är öppen och mottaglig för det. Om eleven inte kan uttrycka ett namn eller en förklaring av ordet verbalt kan eleven uppmuntras att rita en bild som stöd för att komma ihåg ordet nästa gång. Genom olika typer av spel ingår ofta upprepning av ord och begrepp vilket kan vara särskilt stöttande för minnet. Det är också en stor fördel om eleverna får uppleva och utvecklas genom alla sinnen och utforska omvärlden och ord genom lek, sång, musik, dans, poesi, drama, skapande i olika material med mera.

Ordförråd i flera språk

När man talar om flerspråkiga elevers ordförråd blir det i plural eftersom eleverna utvecklar två eller flera olika lexikon beroende på antalet språk eleven exponeras för.¹⁹ Eleverna använder sina olika språk i olika språkdomäner och det leder till att de inte alltid kan eller behöver samma ord i olika språk. Eleven har till exempel i hemmiljön utvecklat ett ordförråd som hör till en kökskontext, men eleven har inte befunnit sig i en svenskspråkig miljö där ord som hör hemma i ett kök har använts. Det innebär att eleven kan sakna vanliga vardagliga ord i sitt svenska lexikon, som många lärare tar för givet att förskoleklass elever kan. För att få en uppfattning om hur stort elevens ordförråd är behöver man ta hänsyn till de ord eleven har tillägnat sig i alla sina språk. Det är inte alltid så enkelt, men det underlättar om flerspråkig personal finns till hands och kartlägger/lyssnar in ordförrådet på elevens modersmål genom samtal i vardagliga och mer skolrelaterade/ämnesrelaterade sammanhang. Genom en undervisning som utgår från elevernas egna liv och erfarenheter utanför skolan får de möjlighet att överföra vardagsord från modersmålet till svenska och vice versa.

Sammanfattningsvis

Att tänka på vid kartläggning och undervisning av ord och fraser i ett flerspråkighetsperspektiv:

- Ge eleverna extra tid – så att de hinner sortera sina tankar, hitta orden och sätta ihop dem till meningar.
- Presentera nya ord och begrepp i ett sammanhang och inte som isolerade ord. Relatera dem till elevernas tidigare erfarenheter och kunnande. Återkom till dem ofta och i olika sammanhang.

¹⁹ Håkansson, 2018.

- Var uppmärksam både på elevens receptiva och produktiva ordförråd samt ordförrådets djup och bredd. Hur kan man få eleverna att själva använda de nya orden?
- Begränsa antalet ord ni har särskilt fokus på just då och använd dem ofta på ett naturligt sätt och i olika sammanhang.
- Det är ofta orden mellan de centrala ämnesorden (faktaorden) i en mening som vållar svårigheter för andraspråkstalare. Ha därför fokus på bland annat prepositioner och andra formord (över/övre, under/undre, genom), sambandsord/bindeord (men, och, för att, eftersom, som, så), olika typer av verb (dricka, smaka, beställa) och partikelverb (kliv i, dra upp, ta efter).
- Stötta användningen av nya ord genom att involvera alla sinnen, kroppsspråk, bilder, filmer och andra multimodala resurser.
- Uppmuntra elevens försök att prova sig fram med nya ord och begrepp och se bortom korrekthet.
- Använd alltid flerspråkigheten som en resurs för utveckling av ordförrådet och för fördjupad förståelse och uppmana eleverna att jämföra ord och begrepp i olika språk.
- Använd digitala verktyg för att ge elever olika former av stöttning och tillgång till det egna modersmålet.

Samtalsunderlag

- Undervisningen behöver skapa förutsättning för eleverna att utveckla ett rikt ordförråd. Hur behöver ni lärare organisera er undervisning så att det kontinuerligt skapas gott om tid för samtal, reflektion och diskussion, som utgår från elevernas egna upplevelser och erfarenheter?
- Hur planerar ni att stötta elevernas utveckling av såväl det receptiva som produktiva ordförrådets bredd och djup?
- I vilka former kan ni synliggöra eller exponera eleverna för ord och begrepp och systematiskt verka för att de ska befästa, i funktionella sammanhang där orden och begreppen hör hemma?

Referenslista

- Axelsson M. (2016). Vardagsspråk och ämnesspråk i utveckling – i förskolan och skolan. I Jönsson, K. (red) *Bygga broar och öppna dörrar*. Att läsa skriva och samtala om texter i förskola och skola. Stockholm: Liber.
- Bachman, L.F. & Palmer, A.S. (1996). *Language testing in practice*. Oxford: Oxford University Press.
- Biemiller, A. (2003). "Oral Comprehension Sets the Ceiling on Reading Comprehension". *American Educator*, vol. 27, nr 1, p. 23–44.
- Cummins, J. (2017). *Flerspråkiga elever. Effektiv undervisning I en utmanande tid*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Elbro, C. (2004). *Läsning och läsundervisning*. Malmö: Liber.
- Gjems, L. (2011): *Barn samtalar sig till kunskap*. Lund: Studentlitteratur.
- Holmegaard, M. & Johansson Kokkinakis, S. (2006). "Måste man vara strömförande för att vara en god ledare? Är mångtydiga ord svåra för de elever som är flerspråkiga?". I: *Humanistdagboken*.
- Humanistiska fakultetsnämnden vid Göteborgs universitet: Göteborg.
https://gupea.ub.gu.se/bitstream/2077/8519/1/domochvi_127.pdf Hämtad 2019-11-18
- Håkansson, G. (2014): *Språkinläring hos barn*. 2. rev. uppl. Studentlitteratur.
- Håkansson, G. (2018). Barns flerspråkiga utveckling. I Björk-Willén (red). *Svenska som andraspråk i förskolan*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Lindberg, I. (2007): "Bedömning av skolrelaterat ordförråd". I: Olofsson, M. (red.): *Symposium 2006: Bedömning, flerspråkighet och lärande*. HLS förlag.
- Nagy, W.E. & Scott, J. (2000). Vocabulary processes. I M. Kamil, P. Mosenthal, D. Pearson, & R. Barr (red.) *Handbook of Reading Research*. 3 uppl. Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Saville-Troike, M. (1984). What really matters in second language learning for academic achievement. *TESOL quarterly* 18(2), 199-209.
- SKOLFVS 2010:37: *Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet*. Reviderad 2019.
- Tsybina, I. & Eriks-Brophy, A. (2010). "Bilingual dialogic book-reading intervention for preschoolers with slow expressive vocabulary development". *Journal of Communication Disorders*, vol. 43, nr 6, p. 538–556.
- Viberg, Å. (1993). Andraspråksinläring i olika åldrar I: Cerú, Eva (red.) *Svenska som andraspråk. Mera om språket och inläringen*. Lärarbok 2. Stockholm: Natur & Kultur.
- Wedin, Å. (2008). Monologen som resurs i klassrummet. *Pedagogisk Forskning i Sverige 2008* årg 13 nr 4 s 241–256 issn 1401–6788.

Westlund, B. & Molloy, G. (2016). "Olika bedömningsdiskurser". I: Ljung Egeland, B. m.fl. (red.): Tolfte nationella konferensen i svenska med didaktisk inriktning: Textkulturer. Elva högstadielärares resonemang om hur de bedömer sina elevers läsförståelse. Karlstad 24–25 november 2016. Karlstad. <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1169103/FULLTEXT01.pdf> Hämtad 2019-11-18.